

А. В. Склярчуккандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
Класичний приватний університет

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ ДИСТАНЦІЇ В ПРОБЛЕМНИХ СІМ'ЯХ

У статті узагальнено результати емпіричного дослідження механізмів соціалізувальних впливів проблемних сімей. Описана програма дослідження, інструментарій і процедура дослідження. Визначено, що центральним механізмом соціалізації дитини в проблемній сім'ї є інтеріоризація досвіду та його подальша репродукція за певним типом. При цьому зазначено, що особлива роль належить конфігурації стосунків у батьківській сім'ї, патернах взаємодії та процесам когнітивного оброблення й критичності в самої дитини. Проаналізовано особливості емоційної дистанції в проблемній сім'ї. Зазначено, що діти в проблемних сім'ях характеризуються порушенням емоційних контактів із сім'єю, надаючи більш виражену вагу емоційним контактам із друзями, іншими значимими дорослими, які не входять до складу сім'ї.

Ключові слова: *проблемна сім'я, сімейна соціалізація, емоційна дистанція, конфігурація сімейних стосунків у проблемній сім'ї.*

Постановка проблеми. Сімейна взаємодія реалізується насамперед у певних типах взаємодії, що передбачають переважання тих чи інших поведінкових патернів у поведінці членів сім'ї. Переважаюча конфігурація стосунків у сім'ї, емоційна дистанція між членами сім'ї визначає організацію контактів між її членами, наявність чи відсутність коаліцій між ними, ступінь відкритості чи закритості сімейної системи. Її функціонування регулюється сімейними стабілізаторами (сімейними правилами, міфами, історіями), що задають характер стосунків членів родини. Уся сукупність цих чинників створює властиву для певного типу конфігурації сімейної взаємодії атмосферу соціалізації дитини, є тканиною соціалізації дитини в сім'ї.

Сімейна соціалізація є надзвичайно актуальним напрямом досліджень у сфері соціальної психології. Цей напрям, який виокремився і став предметом психологічних досліджень у багатьох країнах світу в 60–70-ті роки минулого століття, залишається надзвичайно актуальним і дискусійним донині, особливо в інформаційних і постінформаційних суспільствах, де панівними стає ідеологія та методологія постмодерну, за яких пріоритет надається не закономірностям, механізмам, алгоритмам, моделям, схемам і т. ін., а технологіям існування й функціонування в умовах хаосу, турбулентності й невизначеності, адже в цих умовах традиційна сім'я фактично занурюється в стан кризи. Невипадково багато дослідників сім'ї (і як традиційного феномена, і як одного із суспільних явищ часів постмодерну) акцентують увагу на негативних процесах у ній, на послабленні й навіть на кризі сім'ї як соціального інституту тощо, причому в цьому питанні думки дослідників як із високорозвинених країн, так і з країн «третього світу» є досить однотайними.

Сім'я має не лише надзвичайно великий вплив на розвиток і формування дитини як особистості й автора свого життя, як соціальної істоти, як суб'єкта соціального буття, а й усі необхідні, сформовані в історичному часі ресурси й інструменти для реалізації цього впливу.

Від сім'ї залежить актуалізація й розвиток успадкованих дитиною властивостей і якостей (біологізація), а також прищеплення тих рис і якостей, які є актуальними для дитини на певному етапі її дорослішання і яких очікує від неї її близьке й віддалене соціальне оточення. З одного боку, у родині повною мірою можуть цілеспрямовано розвиватися позитивні спадкові якості особистості, а негативні загальмовуватися, а з іншого – усе може бути навпаки: при потуранні в гіпертрофованій формі може виявитися все те, що є неприпустимим для життя серед людей і адаптації в соціальних реаліях суспільства.

У різні часи деякі дослідники з різних країн світу, які були прибічниками найрізноманітніших психологічних напрямів і соціально-психологічних шкіл, пропонували свої підходи до аналізу численних проблем, пов'язаних із сімейною соціалізацією (Дж. Мід, М. Мід, Дж. Роттер, І. Кон, В. Москаленко, О. Петрунько, В. Татенко й ін.) [2; 3; 4; 5; 6;]. Зокрема, значний внесок у розроблення цього питання зробили представники наукової школи біхевіоризму, які активно досліджували зв'язок соціального навчання дітей із їх когнітивним розвитком і поведінкою (А. Бандура, Л. Берковітц, Дж. Доллард, В. Уолтерс, Б. Скіннер) [1; 6]. Чимало уваги було приділено й особливостям формування статевої ідентифікації дітей у родині (І. Кон, О. Петрунько) [2; 5], формуванню самооцінки дитини в сім'ї й іншим емпіричним показникам, за якими можна оцінити успішність соціального навчання дитини в традиції біхевіоризму.

Значним є внесок у розроблення проблематики сімейної соціалізації й представників інших наукових напрямів, серед яких, зокрема, Н. Смелзер (аналізував становлення самооцінки дітей); К. Стокер, С. Макхоул (досліджували взаємини між дітьми в сім'ї); Б. Торн (гендерне виховання дітей); І. Фівац-Депьюрзіч (взаємодія «батьки – діти»); К. Бродерік (системні теорії сімейної соціалізації) та ін. Натомість представники символічного інтеракціонізму, серед яких і Дж. Мід із його концепцією рольової соціалізації [3], аналізують процес здійснення батьками функцій контролю, підтримки, влади стосовно дітей (Дж. Мартін, Дж. Роттер, Л. Маккобі). Зокрема, у рамках цього напрямку досліджено вплив батьківської підтримки на розвиток соціальної компетентності дітей (Д. Баумрінд) [1; 6]. З огляду на це важливим є питання вивчення особливостей соціалізувальних впливів у проблемних сім'ях.

Особливості функціонування сімейної системи, внутрішніх і зовнішніх її інтеракцій є найбільш вагомим чинником соціалізації дитини в проблемній сім'ї. Це пояснюється нами через поняття конфігурації взаємодії. Конфігурація визначається як символічна модель типу взаємодії, перенесена з інтеріндивідуального простору в інтраіндивідуальну реальність. Засвоєння конфігурації взаємодії в сім'ї, імовірно, є інтрапсихічним механізмом засвоєння та використання досвіду, що в проблемній сім'ї може бути іншим.

Отже, специфіка організації взаємодії в проблемних сім'ях передбачає, що, по-перше, інтеріоризуючись у вигляді конфігурації сімейної взаємодії у свідомості дитини, задає їй патерни поведінки (на соціальному, міжособистісному та навіть на фізіологічному рівні репродукції соціалізувальних впливів); по-друге, ці конфігурації є результатом засвоєння соціалізувального досвіду дитини в проблемній сім'ї й у майбутньому визначають властивий дитині тип репродукції сімейних відносин.

Метою статті є вивчення особливостей емоційної дистанції в проблемній сім'ї, що дає нам можливість виносити судження про механізми функціонування соціалізувальних впливів у проблемній сім'ї.

Виклад основного матеріалу. З огляду на зазначене вище важливим є питання окреслення категорії проблемних сімей, що визначалося нами у двох аспектах – формальному та змістовому. З одного боку, для чіткої диференціації сімей і можливості їх включення до експериментальної групи нами обрані ті сім'ї, що перебувають на обліку в Центрі соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді Запорізької області. Нами охоплено 275 таких сімей, що й склали експериментальну групу. Це стало формальним критерієм відбору сімей до експериментальної групи. Змістовно проблемні сім'ї розглядалися як такі, що є дисфункціональними, тобто мають порушення функ-

ціонування сімейної системи. Така змістова інтерпретація специфіки проблемної сім'ї уможливила відбір методичних засобів для її вивчення.

Для забезпечення можливості порівняння параметрів порушення функціонування сімейної взаємодії нами включені показники дослідження представників контрольної групи, яку склали 250 сімейних пар, що визначені нами як нормально функціонуючі (ці сімейні пари не перебувають на обліку в ЦСССМ і не мають виражених проблем функціонування, судячи з первинної бесіди).

У вивченні механізмів соціалізувальних впливів проблемних сімей нами розроблена та реалізована програма дослідження, яка включала в себе два етапи.

1. Вивчення особливостей конфігурації сімейної системи проблемної сім'ї, що передбачало використання методики «Просторова соціограма сім'ї» (К. Герінг). Застосування цієї методики дало змогу виявити параметри сімейної системи проблемної сім'ї, що відображають порушення її функціонування й чинять вплив на соціалізацію дитини, формування способу репродукції її сімейного досвіду. Особливістю застосування цієї методики є розширений аналіз структури контактів і емоційних зв'язків дитини з дисфункціональною та нормально функціонуючою сім'ї. Розширений аналіз передбачає розгляд стосунків дитини не лише в сім'ї, а й з урахуванням її найближчого соціального оточення (друзів, учителів, сусідів тощо).

2. Вивчення змістових аспектів соціалізації дитини в проблемній сім'ї (сімейних правил, історій, міфів), що передбачало застосування напівструктурованого інтерв'ю з метою отримання сукупності емпіричних даних про всі категорії соціалізуючих впливів на дітей із проблемних сімей для проведення подальшої їх кластеризації. Виокремлені кластери відобразатимуть змістові аспекти соціалізації дитини в проблемній сім'ї.

Розглянемо параметри функціонування сімейних систем проблемних сімей і сімей, що нормально функціонують, серед яких особливу увагу звернемо на емоційну дистанцію між членами сім'ї, характер коаліції в сімейній системі тощо.

Зокрема, показники емоційної дистанції є одним із найбільш суттєвих чинників функціональності відносин у сім'ї, оскільки відображають ступінь близькості зв'язків чи дистанції між її членами. Так, у табл. 1 наведено показники порівняння емоційної дистанції між членами подружжя представників проблемних сімей і сімей, які нормально функціонують (що визначено за методикою «Просторова соціограма сім'ї» (К. Герінг)). При цьому показники емоційної дистанції між членами родини інтерпретувалися на основі просторового співвідношення фігур, які позначають членів сім'ї, і аналізу вербального матеріалу досліджуваних. У кожного досліджуваного, відповідно до показ-

ників методики, виявлено близьку, середню чи далеку дистанцію з кожним іншим членом родини.

Як видно з табл. 1, нами зафіксоване переважає різних показників емоційної дистанції між проблемними та нормально функціонуючими сім'ями. Зокрема, представникам проблемних сімей більше притаманна далека ($\varphi^*=8,77$, $p \leq 0,01$) і різна ($\varphi^*=11,726$, $p \leq 0,01$) дистанція між членами сім'ї, тоді як серед досліджуваних сімей, що нормально функціонують, зафіксована перевага близької дистанції ($\varphi^*=23,177$, $p \leq 0,01$). Отже, досліджувані з проблемних сімей або повністю віддалені від дитини й один від одного, або перебувають у нерівномірних альянсно-коаліційних зв'язках, коли одні члени сім'ї мають достатньо виражені емоційні зв'язки, а інші фактично випадають з емоційних контактів у родині. Натомість представники іншої групи характеризуються вираженою близькою дистанцією між членами сім'ї, яка часто центрується навколо однієї особистості – дитини.

Таблиця 1

Показники емоційної дистанції в проблемних і нормально функціонуючих сім'ях, %

Дистанція	Група	близька	середня	далека	різна
		ЕГ	0	7	28
КГ		72	8	3	17
φ^*		23,177**	0,43	8,77**	11,726**

Порівняємо емоційні зв'язки та показники дистанції дітей із різними членами сім'ї, що показано в табл. 2. При цьому в процесі здійснення дослідження нами проаналізовані особливості емоційних контактів досліджуваних дітей не лише із членами сім'ї, але й із найближчим соціальним оточенням, яке самі досліджувані в процесі виконання методики включали до складу власної сім'ї, хоча мали однакове завдання – відобразити систему сімейних стосунків. У таблиці під відсутньою дистанцією мається на увазі повна відсутність цієї особи в розстановці сім'ї.

За даними табл. 2, дітям із проблемних сімей і сімей контрольної групи властиві різні показники психологічної дистанції з членами сім'ї та представниками найближчого соціального оточення. Зокрема, для дітей із проблемних сімей характерним є переважає середньої та далекої дистанцій із матерями, а в 6% досліджуваних цієї групи зв'язки з матір'ю взагалі відсутні. Натомість у дітей із контрольної групи стосунки з матір'ю є більш близькими (63% мають близьку дистанцію).

Емоційна дистанція з батьком серед представників досліджуваних груп загалом більш далека. Зокрема, 46% дітей із проблемних сімей мають далеку дистанцію з батьком, а 25% узагалі не розцінюють його як члена сім'ї (або через його реальну відсутність, або через мізерну значущість у сімейному житті). Натомість більшість дітей кон-

Таблиця 2

Показники емоційної дистанції дітей із членами проблемних і нормально функціонуючих сімей, %

відсутня	Група	Дистанція			відсутня	χ^2
		близька	середня	далека		
матір	ЕГ	29	33	32	6	15,32**
	КГ	79	16	5	0	
батько	ЕГ	11	18	46	25	13,26**
	КГ	63	23	12	2	
брат	ЕГ	29	17	3	51	8,94*
	КГ	12	22	20	46	
сестра	ЕГ	27	18	2	53	9,22*
	КГ	4	26	19	51	
дідусь	ЕГ	10	26	31	33	11,95**
	КГ	34	31	19	16	
бабуся	ЕГ	29	34	22	19	5,332
	КГ	38	24	24	14	
тітка	ЕГ	3	14	11	72	6,89
	КГ	11	18	5	66	
дядько	ЕГ	2	6	9	83	2,65
	КГ	4	12	3	81	
двоюрідні брати/сестри	ЕГ	0	3	5	92	1,36
	КГ	4	6	2	88	
дистанція з близьким соціальним оточенням, не членами сім'ї						
друзі	ЕГ	34	26	6	34	9,42*
	КГ	12	32	5	51	
тренер, учитель	ЕГ	12	23	13	52	9,86*
	КГ	3	16	18	63	
значимий дорослий (безвідносно до занять)	ЕГ	14	15	5	66	12,63**
	КГ	0	5	6	89	

трольної групи (63%) мають близькі емоційні стосунки з батьком.

Досить цікавими є показники психологічної дистанції з братами та сестрами серед представників двох груп. Так, у проблемних сім'ях 29% досліджуваних мають близькі емоційні стосунки з братом і 27% – із сестрою, що в контрольній групі становить 12% і 4% відповідно. Обернені відсоткові значення зафіксовані під час порівняння далекої дистанції, що в проблемних сім'ях становить 3% з братами та 2% із сестрами, у контрольній групі ці дані – 20% і 19% відповідно. Отже, у проблемних сім'ях діти більше об'єднуються між собою й дистанціюються від батьків, а в нормально функціонуючих сім'ях – від братів і сестер, адже змагаються за увагу батьків. Це має принципове значення в поясненні механізмів соціалізації дітей у сім'ях. Так, у нормально функціонуючій сім'ї спостерігається засвоєння патернів поведінки та досвіду у вертикальній площині внутрішньосімейних стосунків (від батьків до дітей), що забезпечує передачу досвіду й патернів репрезентації на різних рівнях. Натомість у проблемних сім'ях передача досвіду та соціалізація здійснюються більше в горизонтальній площині – від дітей до дітей із дистанціюванням від батьків, що, з одного боку, ускладнює адекватне засвоєння ними досвіду (процес соціалізації), а з іншого – стимулює в них пошукову активність апробувати новий досвід і соціалізуватися безвідносно до заданих батьками патернів. Поведінковий репертуар таких дітей більш різноманітний, адже його формування забезпечується особистою апробацією досвіду і його вираженням емоційним значенням.

Ця теза знаходить своє вираження в ролі найближчого соціального оточення в соціалізації дітей із проблемних сімей. Зокрема, дистанціюючись від батьків, вони не лише психологічно інтегруються з братами й сестрами, але й знаходять підтримку поза межами сімейної системи. Зокрема, 34% досліджуваних дітей експериментальної групи мають близькі стосунки з друзями, 12% – з тренерами та вчителями, а 14% – з іншими значущими дорослими (молоді люди у дворі, «дядько-крадій, що вчить життю», сусід, що допомагає, тощо). Істотно різняться такі показники в дітей із нормально функціонуючих сімей. Зокрема, друзі характеризуються близькими емоційними контактами лише в 12% досліджуваних, тренери та вчителі – у 3%, а інші значущі дорослі взагалі не мають близьких емоційних зв'язків із дітьми контрольної групи. Доречно зауважити, що остання категорія (інші значущі дорослі) часто має ознаки негативного соціалізуючого впливу, що реалізується в передачі патернів уживання алкоголю, навчання специфічних «кодексів честі» («понять»), філософії життя й виживання («Не вір! Не бійся! Не проси!»), побудови стосунків з іншими людьми та міжстатевої взаємодії («через жінок хлопці не б'ються», «кажи

жінці, що робити», «жіноча дружба – головне, бо всі хлопці погані» тощо). Це, безумовно, можемо вважати стихійним соціалізуючим впливом (який, однак, може мати характер і організованого, коли старші хлопці щовечора збирають і вчать молодших, «як жити»), що суттєво відрізняється від соціалізації дитини в межах нормально функціонуючої сім'ї, де ці патерни взаємодії чи традиції більш декларовані й наближені до суспільних цінностей. Особливістю такого соціалізуючого впливу для дітей із проблемних сімей є референтність такого оточення, що наділяється важливим «правом голосу» в їх житті, формуванням їх світогляду, системи поведінкових патернів. Це відбувається з огляду на те, що емоційна дистанція з батьками в таких сім'ях порушена, тому слова батьків знецінюються, а самі батьки не є для дітей авторитетом. Проте, зважаючи на необхідність зовнішнього стимулювання та підтримки еталонними формами поведінки, що властиво дитячій психіці, діти з проблемних сімей віднаходять такий досвід за межами сім'ї, і таке соціальне оточення швидко заміщує їм батьківські соціалізуючі впливи. При цьому засвоєння таких форм поведінки й цінностей має для дітей і позитивне значення з огляду на можливість їх швидкого втілення і наявність можливості вільного вибору форм поведінки, їх перевірки на практиці. Отже, навіть найжорсткіше повчання з боку старших друзів чи «авторитетів у дворі» не сприйматиметься дитиною так болісно, як заборона батьків гуляти, наголошення на необхідності вчитися чи будувати сімейні стосунки відповідно до суспільних норм.

Деяко інша картина дистанції дітей із проблемних сімей з іншими членами сім'ї. Зокрема, зафіксовані більш віддалені стосунки дітей із проблемних сімей із дідусями (31%) порівняно з представниками контрольної групи (19%). Це можна пояснити або реально меншою часткою участі дідуся у вихованні дітей, або генералізацією негативного ставлення до батька та родичів однієї статі – дідуся і дядьків. При цьому ставлення до бабусь у двох групах більш позитивне й не має суттєвих статистично значущих відмінностей серед представників двох груп. Роль тітки й дядька у функціонуванні сімей обох досліджуваних груп переважно незначна, що підтверджується відсутністю статистично значущих показників і переважанням відсутності їх у складі сім'ї в усвідомленні досліджуваних. Двоюродні брати й сестри також мало впливають на функціонування сімей і соціалізацію дітей у них.

Висновки. Проблемні сім'ї не мають сталих емоційних зв'язків, їм притаманна далека емоційна дистанція між членами сім'ї. Діти в проблемних сім'ях більше об'єднуються між собою. Це має принципове значення в поясненні механізмів соціалізації дітей у сім'ях. Передача досвіду та соціалізація здійснюються більше в горизон-

тальній площині – від дітей до дітей із дистанціюванням від батьків, що, з одного боку, ускладнює адекватне засвоєння ними досвіду – процес соціалізації, а з другого – стимулює в них пошукову активність апробувати новий досвід і соціалізуватися безвідносно до заданих батьками патернів. Поведінковий репертуар таких дітей більш різноманітний, адже його формування забезпечується особистою апробацією досвіду і його вираженням емоційним значенням.

Література:

1. Бандура А. Теория социального научения: пер. с англ. СПб.: Евразия, 2000. 320 с.
2. Кон И. Ребенок и общество: историко-этнографическая перспектива. Москва: Наука, 1988. 270 с.
3. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста: пер. з англ. Київ: Укр. центр духовн. культури, 2000. 416 с.
4. Москаленко В. Соціальна психологія. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.
5. Петрунько О. Особливості соціалізації у нестабільних суспільствах. Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Максименка, В. Потапової. Т. XV, ч. 2. Київ, 2008. С. 117–124.
6. Склярчук А. Соціалізувальні можливості сім'ї. Проблеми сучасного педагогічного образования. Сер.: Педагогіка і психологія. 2015. Вып. 48. Ч. 3. С. 285–293.

Склярчук А. В. Особенности эмоциональной дистанции в проблемной семье

В статье обобщены результаты эмпирического исследования механизмов социализирующих воздействий проблемных семей. Описана программа исследования, инструментарий и процедура исследования. Определено, что центральным механизмом социализации ребенка в проблемной семье является интериоризация опыта и его дальнейшая репродукция по определенному типу. При этом отмечено, что особая роль принадлежит конфигурации отношений в родительской семье, паттернам взаимодействия и процессам когнитивной обработки и критичности у самого ребенка. Проанализированы особенности эмоциональной дистанции в проблемной семье. Отмечено, что дети в проблемных семьях характеризуются нарушением эмоциональных контактов с семьей, заменяя их эмоциональными контактами с друзьями, другими значимыми взрослыми, которые не входят в состав семьи.

Ключевые слова: проблемная семья, семейная социализация, эмоциональная дистанция, конфигурация семейных отношений в проблемной семье.

Skliaruk A. V. Features of emotional distance in a problem family

The article summarizes the results of an empirical study of the mechanisms of socializing influences of problem families. Describes the research program, tools and research procedure. It was determined that the central mechanism of socialization of a child in a problem family is the internalization of experience and its further reproduction according to a certain type. It was noted that the special role belongs to the configuration of relations in the parental family, interaction patterns and the processes of cognitive processing and criticality in the child himself. The features of emotional distance in a problem family are analyzed. It was noted that children in problem families are characterized by a violation of emotional contacts with the family, replacing them with emotional contacts with friends and other significant adults who are not part of the family.

Key words: problem family, family socialization, emotional distance, configuration of family relations in a problem family.